

Antoni FERRER ABÁRZUZA: *Captius i senyors de captius a Eivissa. Una contribució al debat sobre l'esclavitud medieval (segles XIII-XVI)*, València, PUV, 2015, 592 pàgines.

A finals del segle XVIII, la major part del quasi mig milió d'esclaus que hi havia a Saint-Domingue, la colònia esclavista més gran del món, eren nascuts a l'Àfrica. La importació de negres per a sostenir l'economia de plantació a l'illa havia començat gairebé cent anys abans, però aquesta població traslladada, malgrat la magnitud del contingent i l'experiència acumulada en el nou medi, a penes gaudia de capacitat de renovació biològica. Com observa Laurent Dubois en la seua brillant revisió de la revolució haitiana (*Avengers of the New World*, Londres, Belknap, 2004), els plantadors «feien treballar els seus esclaus fins a la mort, i els reemplaçaven comprant-ne de nous». La inèpcia de la pràctica esclavista per a garantir la reproducció autònoma de la població esclava no era cap defecte o insuficiència que calgués corregir, sinó un tret essencial i desitjat del sistema.

Vet aquí justament la clau de la caracterització antropològica que Claude Meillassoux elaborà de l'esclavitud, i que ara Antoni Ferrer ha situat al centre mateix de la reflexió que desenvolupa al seu recent llibre, dedicat al cas d'Eivissa però concebut com una «contribució al debat sobre l'esclavitud medieval» (noteu la lletra cursiva). Per a ser més precisos, cal observar que el marc teòric i conceptual adoptat per Ferrer naix, en realitat, d'una confluència d'idees: d'una banda, la connexió que Charles Verlinden efectuà entre l'esclavisme atlàntic i les seues arrels medievals; de l'altra, la noció del «ventre de ferro i diners», a través de la qual Meillassoux mostrà que, en esclavitud, el procediment reproductiu principal és la captura o la compra de nous individus, que els fills d'esclau són un subproducte sense pes significatiu i que un sistema de cria en captivitat resulta inviable per la quantitat d'efectius que caldria mantenir. (No seria, en tot cas, esclavitud, sinó una forma diferent de subjecció servil, com ara la dels *servi casati*). Val a dir que aquesta definició s'inscriu perfectament en les consideracions teòriques que efectuà anteriorment el gran antropòleg francès al seu *Femmes, greniers et capitaux* (París, Maspero, 1975) sobre l'estalvi del cost de reproducció biològica en relacions d'exploatació.

Hi ha un tercer element, però, sense el qual la conjuminació de Verlinden i Meillassoux no s'hauria produït de forma tan afortunada. El llibre d'Antoni Ferrer és l'adaptació d'una tesi doctoral dirigida per Miquel Barceló i defensada en 2011, dos anys abans del seu decés. L'exigència constant de rigor analític i la utilització mesurada del llenguatge que trobem en aquesta recerca són deutes inequívocs de l'autor envers el mestratge de Barceló. Ho mostra ben clarament l'àmplia reflexió que dedica al problema terminològic, reflectida fins i tot al títol de l'obra.

Des del principi, Ferrer descarta els termes «esclau-esclavitud» i defensa la utilització de «captiu-captivitat» en els estudis dedicats a l'època medieval. No obstant això, d'una manera aparentment paradoxal, ho fa negant la pretesa distinció entre captius i esclaus: la possibilitat de rescat –el tret específic habitualment assenyalat per als primers– seria una cosa massa insegura per atribuir-li aquesta capacitat de diferenciació conceptual. A més, justifica que Verlinden fes servir «esclau» en la seua època per la necessitat peremptòria d'establir la filiació de l'esclavitud atlàntica respecte a la captivitat medieval. De fet, comprovar que en el cas d'Eivissa el treball captiu es dedicava de forma prioritària a la producció de mercaderia, sobretot el vi i la sal, fa que es pugui situar entre els «ancestres possibles de les grans plantacions atlàntiques». Captivitat i esclavitud comparteixen, doncs, el mateix nucli conceptual: el mercat és el sistema bàsic de reproducció –el ventre de ferro i diners–, i per a acudir al mercat cal disposar dels mitjans d'intercanvi –els diners– que sols el mercat pot proporcionar.

Lavors, si «la lògica i la mecànica» són pràcticament les mateixes ¿per què és necessària la distinció terminològica? La raó fonamental per a Ferrer no és de contingent, sinó d'escala. Es

tracta de la necessitat de posar en relleu les magnituds geogràfiques i demogràfiques d'un fenomen certament nou com ho és el tràfic negrer especialitzat, en contrast amb les dimensions molt menors de la captivitat practicada per uns corsaris mediterranis que es dediquen també a altres activitats i perduren, paral·lelament, fins al segle XIX. Un segon motiu, ben diferent, deriva de la incomoditat de l'autor davant la falta constant de correspondència del que inicialment havia de ser el terme clau del seu treball («esclau-esclavitud») amb el lèxic de la documentació utilitzada. Però la seua opció no és la d'una fidelitat inerta al vocabulari dels textos. Parlar de captius té l'avantatge addicional de remetre directament a la captura, és a dir, al «moment decisiu de la mecànica fonamental del cicle repetitiu» de la captivitat (i l'esclavitud). El cercle es completa perquè d'aquesta manera s'incideix en la poderosa caracterització que Meillassoux fa de l'esclavitud com a resultat d'una calculada preferència per les expedicions de captura com a forma de reproducció: menys costosa que la biològica, alliberada de tota la càrrega de riscos i de temps improductiu.

Aquesta segona justificació és ben suggeridora, però una mica contradictòria amb la primera (i principal). Seguida fins a les darreres conseqüències ens portaria a preferir, en general, la força descriptiva de «captiu», substituint així el mot «esclau» en totes les manifestacions històriques del fenomen. La fidelitat, diguem-ne cautel·lar, a la terminologia de les fonts és sempre necessària, però en la producció de coneixements cal equilibrar-la amb el maneig d'un vocabulari analític versàtil, i el terme «esclau-esclavitud» posseeix, sens dubte, la dimensió abstracta d'una noció històrica universal. És difícil no estar d'acord amb la conservació de la terminologia de la captivitat medieval i amb el fet d'atorgar-li, fins i tot, un ús preferent en el seu context. Però descartar de forma radical la utilització d'«esclau-esclavitud» a l'edat mitjana té un perill que no podem ignorar: el d'afavorir la impressió de discontinuïtat contra la qual Verlinden es va manifestar, com ara el mateix Ferrer. Cal reconèixer, en aquest sentit, que la filiació entre les esclavituds medieval i atlàntica, dissortadament, encara no gaudeix d'un consens historiogràfic absolut, que està per formular amb el detall i la complexitat adients i que queda lluny, doncs, d'haver desenvolupat totes les seues implicacions.

L'estructura expositiva de *Captius i senyors de captius a Eivissa* deriva clarament de la consideració de centralitat que, d'acord amb Meillassoux, l'autor atorga a l'acte de capció en el sistema de captivitat-esclavitud, i que implica tres actors essencials: raptors, captius i senyors. Cada un d'ells és objecte d'anàlisi específica, ajustada als marcs cronològic i geogràfic de la recerca. L'observatori insular aporta avantatges molt interessants: un univers acotat, abastable, on les magnituds poden delimitar-se perfectament i produir les quantificacions acurades que, amb legítima pretensió d'exhaustivitat, ens ofereix aquest treball. Ferrer singularitza i compta els captius documentats: 1.702 (entre el 1248 i el 1600) amb un total estimat d'entre 2.130 i 2.600, el 80 % mascles, i contingents coetanis d'entre 50 i 150. Els senyors de captius eren, sincrònicament, entre cinquanta i cent, entre el 10 i el 15 % dels caps de família habitants a l'illa; la gran majoria d'ells amb un sol captiu, alguns amb dos o tres, i molt excepcionals (com a Mallorca) els que en tenien més. Són xifres més que versemblants, molt coherents, que confereixen la necessària concreció al fenomen estudiat i permeten efectuar comparacions amb seguretat.

La recerca de Ferrer aporta nous materials per a la revisió de què ha estat objecte, durant els darrers anys, aquella imatge atenuada, essencialment domèstica, de l'esclavitud mediterrània medieval. Començant per la captivitat de conquesta: tots els indicis suggereixen que a Eivissa, com abans a Mallorca i després a Menorca, hi hagué una captura massiva de la població andalusina amb poques excepcions. És important remarcar-ho perquè encara funcionen com a referents sobre la matèria els treballs d'historiadors angloamericans com Elena Lourie o Felipe Fernández-Armesto, que consideren excepcional el cas –

molt ben documentat— de Menorca i sostenen la pervivència d'una població musulmana «lliure» a les altres illes, mentre que investigadors de parla catalana (Ricard Soto, Antoni Mas i altres) han mostrat clarament que això no és cert a Mallorca. Ara ho podem dir igualment per a Eivissa.

El llibre ofereix, també, constatacions coherents amb les efectuades per Debra Blumenthal o Roser Salicrú a València i Catalunya, respectivament: la realitat d'uns captius que han d'assumir la feina no qualificada i més feixuga, integrada en un calendari ininterromput d'activitats en el qual s'integra la cessió a lloguer a tercers, especialment per a obres públiques. D'aquesta manera, Ferrer contribueix de forma destacada als desenvolupaments historiogràfics que han invalidat la distinció entre captius «domèstics» i «agrícoles» a les ciutats mediterrànies. No sols això. Com sabem, un dels grans arguments a favor de la suposada especificitat «benigna» de la subjecció del captiu medieval rau en el caràcter generalitzat de les redempcions pactades, que aparentment contrasta de forma positiva amb el fet de «treballar fins a la mort» dels esclaus antillans —o molts d'ells— que esmentàvem al començament d'aquesta ressenya. Però l'autor demostra que els contractes d'alliberament (alforria, talla o setmana) no eren cap mesura de gràcia, sinó una forma perversa de substituir el captiu quan començava a ser menys productiu. L'amo s'alliberava de les despeses de manutenció i s'assegurava un pagament setmanal durant anys; també es desentenia així de la vigilància, que requeia en els avaladors del contracte (altres setmaners) i en la justícia ordinària. La universitat havia d'assumir les despeses, però disposava a canvi d'un grup de jornalers sempre a punt per fer de traginers i carregadors a les seues obres. En definitiva, el captiu perdia la seguretat del manteniment que li fornïa el senyor i passava a una situació d'endeutament i precarietat just quan la seua força física començava a decaure.

D'acord amb les estimacions de Ferrer, el nombre habitual de setmaners devia ser sols d'uns deu o quinze. Aquesta quantitat tan discreta subratlla la impressió de l'alforria com un subproducte de la captivitat, però caldria tenir en compte que, en circumstàncies de sobreoferta o abundància la redempció per talla podia ser la forma habitual de gestionar el treball dels captius des del mateix moment de la seua adquisició, tal com es comprova a Mallorca i al regne de València després de la conquesta i les revoltes musulmanes del segle XIII.

Potser hauria estat oportuna una major atenció al problema cabdal de la relació entre conquestes i captivitat a l'Occident medieval. L'esclavitud fou un fenomen geogràficament restringit, per exemple a determinades illes i ciutats marítimes mediterrànies, i cal valorar adequadament l'impacte de sobtades disponibilitats massives de captius com les sobrevingudes arran de les conquestes ibèriques o després de la Quarta Croada. Les qüestions que se'n deriven són fonamentals, perquè en l'observació del funcionament ordinari del sistema feudal fins al segle XIII res no permet anticipar una incorporació significativa del treball esclau, més que fos a escales molt locals, i tampoc sembla que l'obtenció de captius constituís un objectiu prioritari de les conquestes (tot i que sí de les cavalcades que les precedien o acompanyaven). Tanmateix, aquesta «excepcionalitat» esdevé un dels grans vectors de l'expansió occidental a partir del segle XV. I és que, com han fet notar Gabriel Jover i Ricard Soto per a Mallorca, la disponibilitat massiva de captius produïda en un moment precís podia generar una dependència ulterior respecte a aquesta forma de treball —herència de la conquesta—, diu Antoni Mas— considerada ja indispensable.

Ferrer també veu això a Eivissa, i ho expressa de forma magnífica: «La feina dels captius estava inserida en l'estructura productiva de l'illa edificada des de la conquesta pels gestors de la colonització» (p. 86). Tanmateix, no acaben de quedar completament clares les raons de l'opció insular per una captivitat que anul·la l'existència de treball assalariat pràcticament fins al segle XVIII. Hi ha, sens dubte, un problema de fonts al qual recerques futures —més enllà de la documentació reunida per Marí Cardona el 1976— podrien posar remei parcial,

però amb la documentació manejada, l'autor pot suggerir que el repartiment de la sal entre els colons, fixat en 1261-1267, tingué una importància destacada en l'activació del ressort. Els prohoms de l'illa necessitaven els captius per a extraure i transportar la sal; usaren primer els obtinguts amb la conquesta i després els renovaren amb els aportats per corsaris i mercaders. No obstant això, la forta estacionalitat de la feina a les salines fa que Ferrer adopti una certa cautela al respecte. Demostra, però, que la sal aportava uns ingressos monetaris incomparablement superiors als de les tasques agràries portades a terme per captius. Si la clau del sistema rau en la compra renovadora del contingent captiu, ¿no serien justament els diners de la sal els que la farien possible?

Evidentment tampoc es pot perdre de vista en aquesta problemàtica la dificultat més gran de la migració colonitzadora cap a una illa, i més quan hi havia, coetàniament, possibilitats d'establiment a les terres conquerides a terra ferma. No hauria estat sobrer, en aquest sentit, alguna consideració específica sobre la relació entre la implantació estable de població captiva i la geografia constricta de les illes. L'experimentació a Creta i Xipre entre els segles XIII i XV, com a Mallorca i Eivissa, posà de manifest avantatges que anaven més enllà de les facilitats de control de mobilitat, defensa i prevenció de fugida. Que el primer i més freqüent marc del treball esclau al món atlàntic fos l'insular diu molt del valor de les lliçons apreses a la Mediterrània medieval.

Un millor coneixement de la situació inicial permetria fixar els moments d'especial abundància de captius que, probablement, generaren les guerres finals de conquesta, les revoltes andalusines i les pràctiques de captura furtiva que afectaren la costa mediterrània peninsular amb certa intensitat, de forma quasi ininterrompuda, durant la segona meitat del segle XIII i els inicis del XIV. Hi ha força indicis que aquests esdeveniments originaren àmplies ofertes, i que Mallorca i Eivissa foren un destí preferent. Ferrer ho admet, però nega rotundament la percepció que tenen altres autors –Verlinden en particular– d'aquestes illes com a «mercats de redistribució»: Eivissa es limitava a absorbir captius («i vendre algunes femelles»). La seua recerca mostra que té raó si considerem en conjunt el llarg període analitzat, però caldria comprovar si la constatació és vàlida, també, durant els episodis de gran disponibilitat que hi hagué als primers temps. D'una altra banda, seria estrany que la condició de centre corsari que tingué Eivissa no hagués propiciat excessos de captius després d'alguna incursió afortunada. Si considerem el fort biaix de gènere que tenia la selecció dels que restaven a l'illa i la demanda de captives que hi havia a moltes ciutats mediterrànies, la venda de femelles capturades pels corsaris podia ser més constant del que l'autor suggereix. ¿Era realment factible (i desitjable) que la freqüència de les expedicions i la magnitud de les captures guardaren sempre, com afirma Ferrer (p. 158), «una proporció ajustada al nombre de captius necessari per a mantenir les colles de cada senyor?».

Ferrer dedica una part important del treball als senyors de captius i comprova que aquest sector es limitava a les nissagues dels ciutadans més rics d'Eivissa. Això pot semblar una obvietat, però posa de manifest que a l'illa, a diferència del que succeïa a ciutats com Barcelona, València o la mateixa Mallorca, el treball captiu no era un recurs habitual entre els menestrals, sinó que se circumscribia als prohoms posseïdors de terres i d'una part destacada de la sal. També permet a l'autor introduir una qüestió fonamental, sovint ignorada en els estudis sobre la captivitat medieval, com ho és la utilització, per part dels prohoms, dels recursos de la universitat i la justícia no sols per a vigilar o controlar la població captiva, sinó també per a rescabalar amb indemnitzacions els senyors de captius ajusticiats. Aquests privilegis eren percebuts com una càrrega injustificable sobre la població que no es beneficiava directament del treball captiu, i esdevingueren un aspecte clau de l'enfrontament per la participació en el govern local fins que s'aconseguí la seua supressió entre la segona meitat del segle XV i l'any 1527.

Si algun retret es pot fer a l'excel·lent treball d'Antoni Ferrer és el relatiu a aspectes formals de certa volada. En primer lloc, la introducció. No s'acaba d'entendre com es pot anomenar així un text que ocupa 108 pàgines, la cinquena part del total. Fora de mida, i per això mateix massa heterogènia: s'hi exposen qüestions metodològiques i es discuteixen conceptes; es presenta la problemàtica, el medi geogràfic, el context històric de la conquesta i les fonts utilitzades. Són, en efecte, aspectes propis d'una introducció. El problema és que s'hi tracta tot i es tracta molt extensament. L'autor descarrega aquí una gran part de la discussió historiogràfica, desenvolupant fins i tot elements més aviat propis de l'argumentació o de les conclusions, i anticipa continguts. De fet, les idees es reiteren bastant al llarg dels capítols. També s'estén excessivament en qüestions accessòries. Està molt bé –i és un valor singular que cal reconèixer a l'estudi de Ferrer– prestar una atenció especial als escenaris on es desenvoluparen els processos de treball dels captius a Eivissa: salines, camps, obra pública. Ara, ¿eren realment necessàries, per exemple, les llargues i prolíxes pàgines que dedica a les obres de les muralles? Resulta comprensible que l'autor valori en la seua integritat l'impressionant volum de treball que ha fet a la tesi, però podria haver estalviat al lector del llibre editat aquest material complementari, o haver-lo presentat en forma d'apèndixs. Ho hauria d'haver fet per la senzilla raó que resta fluïdesa a una obra veritablement esplèndida, construïda amb claredat, coherència i una riquesa conceptual poc comuna. Certament una molt valuosa contribució al debat sobre l'esclavitud medieval. Aquesta vegada, si l'autor m'ho permet, sense cursives.

Josep TORRÓ*
Universitat de València

* Josep Torró, ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-1984-9595>.